

**ЕМПІРИКА, СТАТИСТИКА Й АНАЛІТИКА
В “КУБАНІ” ПЕТРА ЛІСОВОГО**

У статті йдеться про відтворення у книжці мандрівних нарисів Петра Лісового “Кубань” буття українців у цьому краї, історії й сучасного на 20–30-і роки стану національної самосвідомості, культурного й мовного розвитку, їх зв'язків із Україною, уписаності в загальний контекст коренізації (українізації), соціально-політичного розшарування, становища адигейців на кубанських територіях тощо. Також йдеться про прями та приховані оцінки у творі дій центральної (“московської”) та української радянської влади з розв'язання проблем міжнаціональних взаємин.

Ключові слова: Кубань, Петро Лісовий, коренізація, українізація, русифікація, українська мова, “кубанська говірка”, документалізм, белетризація.

Mykola Vaskiv. Empiricism, statistics, and analytics in Petro Lisovy's “Kuban”

The article deals with the portrayal of the Kuban Ukrainians' everyday life, history and the then national consciousness (that is, typical of the 1920-1930s), cultural and lingual development, their relationship with Ukraine, integration into the overall context of Ukrainization, social and political stratification, the position of the Adygei on the Kuban territories, etc. found in Petro Lisovy's travel sketchbook “Kuban”. The author also touches upon Lisovy's direct and indirect appraisals of the activities of central authorities in Moscow, as well as of Ukrainian Soviet authorities concerning the existing national tensions.

Key words: Kuban, Petro Lisovy, “Rootenization”, Ukrainization, Russification, Ukrainian language, Kuban dialect, documentary text, fictionalization.

Зацікавлення життям України, республік СРСР, інших країн і регіонів світу, бум різноманітних поїздок зі “звітом” у формі журнальних і книжкових публікацій у 1920 – 1930-х роках зумовлює появу великої кількості нарисів і художніх творів різноманітних жанрів. Умовно ці твори можна би групувати й за регіонами: Західна Європа, країни Балтії, Крайня Північ, Далекий Схід, Кавказ і Закавказзя, Середня Азія, Китай і Монголія, Туреччина й Іран та ін. Спільною рисою для всіх них було те, що автори постійно цікавилися, поряд із увагою до екзотичності різних країв і народів, життям у чужих землях українців, їх культурною самобутністю й інкорпорованістю в життя автохтонів тощо. А ще були регіони на території СРСР, в яких українці були не просто “зайшлим” елементом, а становили більшість населення й могли самі вважатися автохтонами. Мовиться насамперед про Зелений Клин на Далекому Сході й Кубань.

Про українських мешканців Далекого Сходу йдеться в мандрівних нарисах І. Багмута “Преріями та джунглями Біробіджану”, М. Пічугіна “Ранок над Уссурі”, Л. Плєскачевського “Поїзд іде на Схід”, Б. Райцина “По Біробіджану”. До них варто додати “Аероград” О. Довженка. Кубанські землі були значно ближче, але похвалитися українські автори могли хіба що двома нарисовими книжками про них: “Ех, Кубань, ти Кубань, хлібородная...” Докії Гуменної та “Кубань” Петра Лісового.

Твір П. Лісового вийшов друком 1928 р. [6]. На той момент автор був широко знаним насамперед як журналіст “Вістей ВУЦВК”, “Червоної преси”, “Всесвіту” та інших видань. З-під його пера вийшли й окремі збірки нарисів, зокрема й такі, які можна би назвати мандрівними (наприклад, “Дніпробуд” 1927 р. чи “Українська Ніагара” 1928-го). Сійка слава письменника прийде до П. Лісового дещо пізніше, після написання романів “Записки Юрія Діброви” (1930) та “Гаррі Сміт, або Янки в українських преріях” (1933), але вже й на той час широкого розголосу серед читачів і фахівців набув його роман “Микола Ярош” [7]. Отже, на момент написання “Кубані” П. Лісовий уже мав значний досвід журналіста-нарисовця й відбився як літератор.

“Кубань” Лісового не втрачає своєї актуальності й досі. Хоча б тим, що руйнує сучасні міфи-уявлення про цей край. Так, уважається, що українізація досягла небачених успіхів на кубанських землях, що ледь не всуціль їх населяли українці тощо. І тільки життя у складі РРФСР, різке посилення русифікації із середини 30-х років, антинаукові вигадки сучасних російських філологів про існування особливої “кубанської” говірки, яка не має нічого спільного з Україною, призвели до абсолютного занепаду української самоідентифікації в цих краях. Читання нарисів Лісового переконує, що насправді сучасна Росія лише продовжує політику Російської імперії, що вже до 1917 р. більшість мешканців Кубані вважала себе або часткою російської нації, або “кубанської”, відповідно, від тих часів іде загальнопоширене серед кубанців переконання, що в них своя окрема говірка, ледве не мова, яка є різновидом російської, а не української мови. Статистичні дані переписів населення вказують на те, що українці становили найбільшу національну окремішність тільки в округах колишньої Чорногорії, тобто первісно освоєної запорожцями території, у решті округ вони поступалися росіянам: давалися взнаки роки русифікації, а також на кубанські землі був значний доплив населення не лише з України, а й із інших імперських земель, насамперед – російського Нечорнозем'я. А наслідки українізації на 1928 рік були незначними порівняно з тим, що відбувалося в Україні, чи з коренізацією інших народів (адигейців, німців, вірменів) на кубанських теренах.

Ще один міф – про тісний зв'язок влади і громадськості УСРР із українцями Кубані. Насправді ситуація дуже невтішна: “...Хочу торкнутися культурних зв'язків між Рад. Україною та Кубанню. Зв'язки ці не тривкі <...>. А загалом кажучи, слід з Великої України частіше їздити нашим культурним робітникам” [6, 98-99]. Про спорадичність, нестійкість контактів України з Кубанню, зрештою, свідчить уже згадувана мізерна кількість публікацій про кубанців в УСРР тоді й зараз, тому брак інформації породжував і продовжує породжувати різноманітні міфи про минулі часи й сучасний стан міжнаціональних взаємин у цьому краї.

І все ж говорити про остаточний занепад українства на Кубані у 20-х роках не варто. Та цього й не робить Петро Лісовий. Він пробує об'єктивно, неупереджено з'ясувати для себе й читачів, яка ж роль українців, української мови й культури в житті Кубані. Спочатку робить це на рівні емпіричних вражень, удаючись до методу прихованого спостереження. Спілкування з мешканцями Ростова (на-Дону), пасажирами поїзда “Ростов – Краснодар”, торговками на великих станціях, зі станичниками й хуторянами Кубані переконують його, що значна частина з них говорить щирою українською мовою, яка не має нічого спільного з російською. “Раптом моє вухо ріже українське <...>. Що за чудасія думаю собі. Таке можна в нас у Харкові почути, а це ж – Ростов? Однак, прислухаюсь: говорять точнісінько так, як і у нас, якщо не краще <...>. Прислухаюсь пильніше, і оказується, що по всьому вагоні лунає українська мова. Ну, точнісінько так, як на наших дачних потягах, коли їдеш на Мерефу або Деркачі. Піввагону зайняли, як тут кажуть, “хахли” і ніскільки не думаючи, що вони знаходяться в РСФСР, говорять собі, хай нікому не буде страшно – ростовською, особливою руською мовою, що дуже скидається на харківську та полтавську говірку. Але, як відомо, та мова в нас зветься українською. Тут цього не знають” [6, 10-11]. І ще неодноразово подібні думки зустрінатимуться на сторінках нарисової книги П. Лісового [6, 14].

Емпіричні спостереження становлять значну частку тексту в мандрівному нарисі П. Лісового, щоправда, вони найчастіше мають імпресіоністичний характер. Пояснюється це тим, що мандри були швидкоплинними: від Ростова потягом на схід і південь, до Краснодара, звідтам пароплавом на

захід річкою Кубанню, до Темрюка, а останній відтинок шляху – возом майже через Таманський півострів. Тому враження від краєвидів, станцій, пристаней фрагментарні, але з правдивими і влучними деталями: “А за вікном степ послався. Догоряє сонце, і небо пурпурне, хмари полум’ям горять, горять плеси, горить степ. Тихо. Тепло. Вечір. На обрію маячать станиці, бовваніють церкви. Он видно, як воли гарбу тягнуть. Он мелькнуло озеро. Он далі вибагливо крутить степова річка...” [6, 13]. Ось ще один краєвид: “Рибальське селище. Прямо над морем. Вирівнялись береги під шнур. Пах – солоня вода й риба. Ось вона в’ялиться на сонці <...>. Біля хат жінки чинять сіті, розвішують рибу. Стукають бондарі, готуючи тару. Чоловіків не видно <...>” [6, 88]. Поміж переїздами були недовгі (день-два) зупинки у Краснодарі, адигейському степовому аулі, на кількох станицях тощо. Мабуть, навіть таке короткотермінове перебування на Кубані з якихось причин не викликало захвату в літератора, бо він не захотів залишитися ще на півдоби в Тамані та спішно відплив до Керчі.

Попри повторюваність, певну одноманітність пейзажів П. Лісовий ледь не щоденно фіксує те, що бачить із вікна вагона, з палуби пароплава, з воза чи під час піших прогулянок. Кожен краєвид вирізняється якимись новими штрихами: береги Кубані, наприклад, то пологі, майже на одному рівні з водною поверхнею, то один крутіший від іншого, то межа води й берега стирається, бо йдуть розлогі плавні. Лівий берег відмінний від правого, насамперед гірськими хребтами, які мріють у синяві, видаються зовсім близькими, хоча до них не менше півсотні кілометрів. Проїжджаючи через Таманський півострів, письменник часто долає невеликі узгір’я і щоразу завважує дивовижну відмінність ґрунтів і пейзажів: “По схилу садки в цвіту. Молоді виноградники. Далі широкий вигін, за ним знову гори <...>. Невисокий перевал, – і ми в широкій, закритій зо всіх боків долині. Тут уже лани пшениці. <...> попадаємо в другу долину. Але який контраст. Тільки що перед нами був зелений килим, а тут сірий одноманітний колір низькорослого полиню. І тільки. З обох боків гори, – схили їхні не круті, але ні трави на них зеленої, ні деревця. Так з півгодини, або більше <...>. І знову картина інша: лани, городи, окремі хутори, сади. Як все-таки ми мало проїхали – і які контрасти!” [6, 89-90]. І все це зображується вже звичними імпресіоністичними штрихами.

Точні, влучні деталі постають свіжо занотованими враженнями, які може зробити тільки та людина, котра бачила все на власні очі. Такі деталі відтворює журналіст, зорієнтований на максимальну об’єктивність зображення. Щоправда, інколи (не більше двох-трьох разів) письменницька жилка бере гору, подаючи яскраві зразки риторичного письма: “Захід сонця предивний. Небо в тому місці, де сідало сонце, чисте-чисте, ніби вимите. А на горах зачаїлись сизі хмари. Стоять ордою й дивляться, як сонце, сходячи кров’ю, вмирає. Ось одна з них простягає в напрямку до нього руку, але ніби до чогось гарячого диткнувшись, поволі відсовує її. Потім сунуло разом дві і побігли по синьому шляху. Ближче, ближче, коли раптом їх краї загорілися полум’ям, вони починають крутитись на одному місці, а полум’я більшає – ось воно пробило середину, і утворилась галявина блакитна, крізь яку ллється гарячим струменем проміння, і прямо туди, на гори, на сизу орду. Наздогін їм несеться одна біла легенька хмарка, – все, що лишилося від тих двох великих сизих потвор. Вдарив вітер, і хмари сунули за гори відпочивати. Небо очистилося, і сонце востаннє цілує степ і запалює нову пожежу в небі, – там десь позаду Краснодару, на далеких горах, що горять своїми снігами” [6, 71]. Постає дуже поетична картина, хоча й тут можна відзначити детальність, чіткість відтворення конкретних власних вражень, які дають можливість точно передати особливості заходу сонця на межі степу й гір. Не надто велика кількість імпресіоністичних штрихів

компенсується їх абсолютною правдивістю, навіть якщо письменник удається до насиченого тропами й синтаксичними фігурами письма.

Ідеться в “Кубані” П. Лісового також про особисте спілкування з місцевими мешканцями, яке може підтверджувати результати наукових досліджень, авторської аналітики, а може призводити до парадоксальних висновків. Якщо раніше, наприклад, царська влада стояла переважно на боці козацтва, то радянська влада тепер повністю ігнорує його запити, стаючи в будь-якому разі на бік “городовика” (“Тільки ви скажіть, чого так, як тільки городовик попросить землі, так йому й дають. Хоч би раз відмовили” [6, 48]). Виявляється, що роздача землі батракам не йде їм на користь, хоча всі роки радянської влади розповідалося про те, як ошчасливили більшовики найбідніше селянство. Чого тільки вартий ось такий діалог:

– Раніше батрак-городовик мав роботу в козака, а тепер сам козак працює. От він і сидить без роботи та зубами цокає.

– Але ж, дозвольте, городовики одержали землю, чи ні?

– Одержали. Та що з того? Адже вони хазяйнувати не вміють. А козак працює зараз, як віл. Свого роду конкуренція, так би мовити...” [6, 40].

Лише прагнення бути максимально об’єктивним, чесним спонукало письменника відтворити цей “випадковий” і “контрреволюційний” з погляду марксизму-ленінізму діалог.

Швидкий темп пересування автора Кубанню призводить до того, що він відтворює імпресіоністичні малюнки, випадково почуті фрагментарні діалоги побутового характеру (про зраду чоловіка, розмови перекупок із покупцями тощо). Але також переносяться на сторінки книжки нариси розмови про недавнє минуле краю, про національні, класові, релігійні взаємини та ін. Так, перебуваючи у степовому адигейському аулі Афінсіп, автор не лише стає стороннім обсерватором – він намагається про все дізнатися безпосередньо від адигейців. Після розмов він з’ясовує, що в роки революції та в післяреволюційний період горяни-мусульмани стоять абсолютно осторонь від будь-яких суспільних процесів. Раніше з боку Росії до них приходило тільки горе, нічого хорошого їм не дають у нові часи (щоправда, вже й нічого поганого). Багатовіковий лад життя адигейців-черкесів аж ніяк не можна пояснити чи реорганізувати кризь призму класової боротьби. Так, жінка, з погляду автора – європейця-соціаліста, перебуває в абсолютно упослідженому становищі, виконуючи всю щоденну працю, але це як норму сприймають і чоловіки, і жінки в аулі.

Не можна ліквідувати приватну власність в адигейців, бо вони самі її уникають. Усуспільнення, однак, гальмує прогрес, бо не відбувається жодного підвищення продуктивності праці: для чого купувати новий сучасний реманент, якщо за національними звичаями будь-хто може ним користуватися, а отже, і нищити, бо ж не своє? Соціалістичні перетворення жодною мірою не зачепили адигейців, хіба що звільнили їх від національних утисків, дали окрему адміністративно-територіальну область, але навіть спроби дати горянам власну писемність зустрічають тотальний спротив із боку всіх жителів аулу й Адигеї.

Мандрівний нарис найбільш цікавий для читача саме відтворенням власних емпіричних спостережень, вражень, розмов автора, поєднанням суб’єктивних і об’єктивних моментів. Незвичні чи навіть кумедні ситуації, в які потрапляв автор-“самовидець”, стають ніби фрагментами окремих художніх творів із захопливою інтригою. Інколи емпірики цілком достатньо для того, щоби мандрівний нарис викликав читацький інтерес. Проте значно цікавіше й важливіше для читача, коли автор розширює проблематику нарису за рахунок різноманітної інформації, отриманої з різних документальних джерел, книжок

попередників, наукових досліджень, довідників, путівників тощо. Саме це спостерігаємо в “Кубані” П. Лісового.

Уже з перших рядків нарису літератор поєднує власні спостереження з інформацією з різних джерел: про історію Ростова, його роль у минулому й сучасності, зокрема як “дверей Кавказу”, про населення і його заняття в різні часи, особливо – про український складник у культурі, економіці, національних взаєминах та ін. Документальні джерела доповнюються особистими враженнями, згадками про перебування в Ростові 1910 р. й на Дону в роки революції, відповідно, порівняннями між учорашнім і сьогоднішнім днем краю.

Загалом П. Лісовий зосереджується на двох моментах – національному і класовому, і саме в цьому напрямку концентруються емпіричні враження та їх поєднання з належно підбраною книжковою інформацією. Особливу увагу відводено статистиці, яка мала би бути безпристрасною, хоча й тут дається ознаки суб’єктивний чинник. Так, письменник хоче за рахунок статистичних даних підтвердити результати власних спостережень: українців на Кубані таки чимало. Видання “Краєвого Виконавчого Комітету” “Северный Кавказ после районирования. Итоги и выводы” 1925 р. переконує, що в цілій низці округ навіть після століть русифікації українці – найчисленніша нація. Проте результати першого і другого тому суттєво між собою різняться: у другому тому відсоток українців значно вищий, ніж у першому. “Ми довіряємо більше другому тому, не тому, що це нам вигідно, а тому, що *матеріяли для нього подавали місця*” [6, 95], а не владні інституції. Можна висувати з-поміж рядків думку, що офіційна влада навіть після оголошення 1925 р. з Москви курсу на коренізацію Кубані не була зацікавлена в об’єктивних показниках чисельності українців на прикубанських землях, а значить, і в українізації освіти на різних рівнях, переведення на українську діловодства, спілкування адміністрації з населенням тощо.

Щоби зрозуміти, пояснити те, що бачив своїми очима й чув на власні вуха, потрібна ґрунтовна наукова підготовленість. І П. Лісовий сумлінно попрацював у цьому напрямку. Намагаючись “з’ясувати”, якою ж мовою спілкуються кубанці (спочатку письменник робить вигляд, що не може це чітко встановити, хоча від початку знав: це мова українська), він удається до відтворення історії колонізації краю. Заселення кубанських степів, а потім передгір’їв Кавказу відбувалося в кілька хвиль. Спочатку це були винятково нащадки запорожців, тому навіть далекі від моря землі отримали назву Чорномор’ї. Згодом географія переселенців розширилася, вони прибували з усієї імперії, насамперед це були великороси. Але й доплив українців – із середини XIX ст. уже не козаків, а селян – теж не припинявся, становлячи основну частку “городовиків” (не воїнів, як козаки, а миролюбних працівників на городах).

Попри непримиренну класову і станову ворожнечу, і козаки, і більшість городовиків говорили однією мовою – українською. Проте кубанське козацтво, як і донське, хоперське, терське тощо, за XIX ст. все менше стає загрозою сепаратизму і все більше реакційною військовою силою не тільки для служби в армії, а й для придушення будь-яких селянських заворушень. Воно отримує пільги, привілеї, тому стає вірним служакою царизму, зі зневагою ставиться до не-козаків, насамперед городовиків. Особливо не люблять “хохлів”, як стверджують сучасні науковці [8, 225-226], бо вони були нагадуванням про власне походження, котре хотілося швидше забути. Натомість зроджуються химерні теорії про кубанський етнос, кубанську говірку (балачку) тощо.

Серед багатьох наукових досліджень П. Лісовий в основному спирався на праці П.П. Короленка [4; 5 та ін.]. Письменник зосередився на тих моментах в історичних дослідженнях, які підтверджували українське походження й

українську мову кубанців і теорію класової боротьби на прикладі населення Кубані. Сучасна наука значно розширила коло проблем, джерельну базу історії кубанського козацтва й Кубані загалом, проте варто стверджувати: П. Лісовий у своїх нарисах не спотворив історичних фактів. Це стосується і взаємин між козаками й городовиками, і спротиву переселенню кубанців у передгір'я Кавказу в 1861 р., і важких умов мешкання на вчорашній території горян, і подій 1917 – 1920 років, і характеристики мовно-національної ситуації на Кубані тощо. (Для прикладу можна переглянути статті зі збірника “Кубань–Україна” [2; 9-12]). Єдине: П. Лісовий усьому намагається дати класовий підтекст. Так, події 1861 року він трактує як спосіб заможного козацтва позбутися проблем за рахунок бідних козаків і їх зраду через угодовство з царськими генералами. Протистояння козаків і городовиків у ХІХ–ХХ ст. він теж намагається трактувати крізь призму класової боротьби, хоча переконується, що справа значно складніша, має ще й національне, психологічне підґрунтя, багато в чому визначається умінням і бажанням конкретної людини – чи козака, чи городовика – працювати на землі.

Офіційна статистика й зібрана від місцевих керівників та громадських діячів інформація активно використовується для характеристики стану справ у процесі коренізації, насамперед це стосується українців. Така статистика безрадісна. “В той же час, як українці Півн. Кавк. мали в 1925 р. *на 2.200 тис.* українського населення всього 109 шкіл, вірмени, наприклад, на кілька тисяч – 86” [6, 96], 107 шкіл мали німці. Після проголошення 1925 р. з Москви початку коренізації, зокрема українізації Кубані (припинені 1932 р. як шкідливі так само за грізним окриком зі столиці СРСР), справи пішли на краще, але суттєві зрушення насправді відбулися лише в одній окрузі: “Найкраще стоїть українізація школи (відносно, розуміється) в Кубанській окрузі. За даними, що мені дала українська секція Крайкому ВКП(б), маємо таку картину: Кубанська округа – 714 українських комплектів шкіл, Армавірська – 12, Майкопська – жодної, Ставропільська – жодної, Донська – 16 чи 20, Таганрозька – жодної (? – П. Л.), Чорноморська – 3, Терщина – 1, Сальська – жодної, Шахтинська – жодної, Північно-Донецька – жодної, в автономних областях – жодної” [6, 96].

Сама по собі статистика важлива, але П. Лісовий не задовольняється лише констатацією тих чи тих фактів, інформаційних даних тощо, він намагається узагальнити їх і проаналізувати. Автор констатує безрадісний стан українізації на Північному Кавказі. У цілих регіонах – жодних натяків на створення українських шкіл, “хоч усюди українці стоять на другому місці по кількості”. До здобутків можна було зарахувати ще створення педтехнікуму та сільгоспшколи, які, проте, старанно витискалися з Краснодару у станиці (Полтавську і Слов'янську), та намір створити українське відділення у Краснодарському педінституті.

А далі автор “Кубані” пробує з'ясувати, чому загалом безрадісна картина з українізацією. Адже й місцеві українці після перших років “ейфорії” не бажать давати дітей у рідні школи. “Русотяпи за це хапаються й кажуть: – От, бачите, само населення не бажає української школи!..” П. Лісовий дає власне пояснення цих фактів, яке спирається на статистику і спілкування з місцевими мешканцями: “...Українізація в Кубанській окрузі зупинилася на півдорозі. Наприклад, школи українізується тільки першого ступеня, а другого – ні. На всю Кубань є тільки одна українська семирічна в Краснодарі, і вона живе жалюгідним життям <...>. Значить, треба <...> українізувати школи 2 ступеня <...>. У стан раді говорять і пишуть по-руському, у вищих школах учать по-руському. Повчиться дитина чотири роки по-українському, а тоді переучуйся, або сиди дома” [6, 98]. Такий аналіз спонукає шукати шляхи

розв'язання проблеми. Це “*планове виділення українських районів по інших округах Півн. Кавк. Краю так, як це робиться в УСРР*”, поступова українізація шкіл різних ступенів – від початкової до вищої, “*всієї радянсько-громадської в Кубанській окрузі*”, налагодження тісної та систематичної співпраці між державними і громадськими установами України й Кубані (така співпраця справді налагодилася пізніше тільки після поїздки на Північний Кавказ М.І. Скрипника), створення українських друкованих органів, державно-громадських органів і організацій, які би координували українізаційні процеси.

Попри загальний партійно-державний курс на коренізацію, автор “Кубані” мав бути обережним у висловлюваннях, щоби не нарватися на звинувачення в націоналізмі, класовій недалекоглядності тощо. Тому П. Лісовий удається до певних хитрощів. Так, він стверджує, що недоліки в українізації, її гальмування з боку “*руських шовіністів*” дає козирі для “*українських націоналістів*”. Насправді “*українізації не втекти, до того веде вся політика радянської влади*”. Більше того, українізація, стверджує літератор, дасть значні здобутки в утвердженні соціалізму, у перемозі соціальних низів над багатіями. “*Українізацію треба користати, як засіб змички між біднішим козацтвом та біднішими городовиками*. Таким чином, українізація не тільки не поглибить станової боротьби в станиці, а навпаки, сприятиме скорішому її відживанню, а крім того, вона дасть основу для втягнення українського населення краю в соціалістичне будівництво. Без українізації цього не досягти” [6, 97]. Такі тези виглядали дещо наївною спробою переконати в тому, що українізація Кубані й Північного Кавказу загалом узгоджується з постулатами марксизму-ленінізму, спрямована вирішити насамперед соціальні проблеми, а не національні. Проте вони були тими краплями, які поступово мали роздвбати камінь.

Камінь шовінізму був ще дуже міцним. П. Лісовий забуває про будь-яку обережність і не може стримати обурення, коли зустрічає неприховані антиукраїнські випадки. Особливий гнів викликає читання книжки М.В. Заварікіна “*Кубанский округ. Материалы к комплексу “Наш край”*”, виданої не в царській Росії, а в радянському Краснодарі 1927 р.: “*Слово “малоросс” дуже часто мелькає на сторінках*”. До “*русской народности*” зараховуються “*великороссы, малороссы и белорусы*”, українці стають “*украинским племенем*”, а не нацією, та ін. [6, 95]. Були й інші прямі чи приховані вияви великоросійського шовінізму, з якими стикався літератор під час мандрів Кубанню.

Може виникнути враження, що П. Лісовий переймається лише проблемами українізації. Це зовсім не так. Його цікавить доля кожного великого й маленького народу, його культури, мови. За зразок коренізації він бере УСРР, де для кожної нації й національності створені були національно-автономні республіка (Молдавська), округи, райони, комуни, усі умови для розвитку рідної мови й культури росіян, євреїв, німців, болгар, молдаван, румунів, греків, французів, шведів, ромів та ін. Тому, коли П. Лісовий порівнює безрадісний стан українізації на Північному Кавказі з успішною коренізацією в цьому краї німців і вірменів, це не означає, що він виступає проти успіхів німецької та вірменської мови й культури. Навпаки, вони його тішать, але літератор щиро прагне, щоб і українізація відбувалася відповідними темпами.

Щиро переймається письменник і проблемами коренізації адигейців, котрі протягом десятиліть зазнавали утисків із боку Російської імперії, яка врешті зруйнувала їх господарсько-економічний лад і суттєво порушила культуру. За книжкою “*Адигея*” П. Лісовий переповідає історію знищення гірських народів Кавказу, зокрема черкесів (адигейців), убивств, ґвалтувань, грабунків, катувань. “*Аули змітувано з лица землі, і мешканців, що звикли до гірського*

підсоння, зганяли з насиджених і здатних для мешкання місць у малярійні низини... В 1842 р. за один місяць було зруйновано 150 аулів" [6, 67]. Письменника вражає те, що за умов тотальної імперської пропаганди великим гуманістом-інтернаціоналістом виявив себе Т. Шевченко, виявляючи співчуття до народів-страдників і борців: "А скільки довелося черкеському народові перетерпіти! Дивно, наприклад, що Шевченко, не буди ніколи на Кавказі, так правдиво змалював цю героїчну боротьбу з царським імперіалізмом" [6, 67]. Тому в автора "Кубані" також викликають захват горяни, які, "забравшись в темну долину, порослу лісом та чагарником, там вмирили од холоду та голоду, з рушницею в руці, щоб пустити в напасника останню кулю, як помсту за своє вигнання" [6, 38]. Більша ж частина черкесів (400 тисяч, за твердженням П. Лісового) переселилася на територію Османської імперії, під владу султана-одновірця.

Коренізація на звичний "радянський" штиб, як зауважує літератор, має мало шансів. По-перше, іслам, його настанови, традиційний життєвий лад і надалі серед горян важать значно більше, ніж світські закони імперських чи радянських часів. Духовне життя чоловіка підпорядковується прагненню потрапити в рай після смерті (жінка – істота нижчого порядку, бо вона не має душі), матеріальне – зібрати кошти на мандрівку до Мекки й на гідний похорон. Первіснообщинні економічні взаємини теж майже незмінні. Важко приживаються серед горян і школи, бо вони не бачать сенсу в рідній письменності та знаннях, котрі мало що можуть дати в їх гармонійному спілкуванні зі світом природи. Нехіть до навчання прищепила також жорстока русифікація і схоластична школа без права вимовити хоч би одне черкеське слово. Але створення автономної Адигейської області з центром у Краснодарі (пізніше – у Майкопі) сприяє поступовому відчуттю, що черкеси (адигейці) стають господарями власної землі й долі, коренізується не лише початкова школа, а й середня та навіть вища, з'являються перші черкеські інтелігенти, що радо вітає український літератор.

З 1990 р. утворено Адигейську автономну республіку у складі РРФСР, проте її територія розширена так, що більшість населення в республіці становлять уже росіяни (близько 65 %), адигейців-черкесів – не більше 25 % (станом на 2002 рік). Таке переформатування національно-автономних територій традиційне як для радянських часів, так і вже для нової Росії (наприклад, це стосується фінно-угорських народів). До речі, українців за переписом 1979 р. було 3 %, у 2002 р. – уже тільки 2 %. "До росіян зараховують себе й більшість нащадків кубанських козаків... У царській Росії при переписові враховувалася мова (наріччя), а не національність. У зв'язку з цим більшість козачого населення Кубані були зараховані як носії малоросійського наріччя й чисельно переважали носіїв великоросійського наріччя" [див.: 1]. Місцеві горяни намагаються зберігати національно-мовну й релігійну ідентичність і окремішність, але відбувається й надалі повзуча русифікація краю.

Нариси П. Лісового "Кубань" були своєрідним проривом у широкому й повному знайомстві Великої України з краєм, у якому жили їх давні співвітчизники, котрих занесли на чужі землі вихори історії. Літератор іде від зображення кубанських краєвидів, станичних і міських пейзажів до зображення мешканців Кубані, відтворення їх характерів, національно-соціальних взаємин, змін за роки радянської влади й актуальних проблем. Твір поєднав у собі найкращі здобутки мандрівного нарису: письменник насамперед став "самовидцем", за основу обрав відтворення власних спостережень, вражень, "практики" як критерію істини. На основі побаченого він робить певні узагальнення, висновки, підкріплюючи їх статистичними зведеннями, документальними джерелами, науковими розвідками. Ґрунтовна науково-статистична підготовка до й після

поїздки на Кубань дається взнаки: П. Лісовий вільно оперує інформацією, добре орієнтується в історії й сучасному стані справ на Кубані.

Результати емпіричних спостережень і статистично-наукової інформації піддаються аналізу насамперед із погляду українця, який переймається долею колишніх співвітчизників, успіхами, а ще більше – прорахунками, недоліками українізації на Північному Кавказі. Аналіз важливий не сам по собі, на його основі П. Лісовий пропонує продуктивні шляхи вирішення назрілих проблем. Щоправда, їх вирішення мало вже залежить від нього чи від інших свідомих українців особисто, до них активно мало долучитися керівництво УСРР та СРСР. З українського боку були зроблені рішучі кроки за безпосередньої участі М.І. Скрипника. Москва далі від загальних декларацій майже не пішла.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Адигея* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ru.wikipedia.org/wiki/Адигея.
2. *Задунайський В.* Кліматичні та епідеміологічні умови військової служби кубанських козаків на початку ХХ ст. // *Кубань–Україна: питання історико-культурної взаємодії*. – Краснодар – К.: ЕДВІ, 2011. – Вип. 5. – С. 211-215.
3. *Короленко П.* Двухсотлетие Кубанского казачьего войска. 1696–1896: Исторический очерк. – Краснодар, 1911. – 346 с.
4. *Короленко П.* Переселение казаков за Кубань в 1861 г. // *Кубанский сборник*. – Т. XVI. – Екатеринбург, 1911. – С. 117-148.
5. *Короленко П.* Черноморцы. – СПб., 1874. – 218 с.
6. *Лісовий П.* Кубань: Нариси. – Харків: Рух, 1928. – 100 с.
7. *Мукомела О.* Петро Лісовий // ...3 порога смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій. – Вип. 1. – К.: Рад. письменник, 1991. – С. 303-305.
8. *Сазонова С.* Этнокультурные факторы в процессе адаптации украинцев на Северном Кавказе в конце XVIII – первой половине XIX в. // *Кубань–Україна: питання історико-культурної взаємодії*. – Краснодар – К.: ЕДВІ, 2011. – Вип. 5. – С. 223-231.
9. *Скибицкая И.* Я.Г. Кухаренко и казачья колонизация Закубанья на заключительном этапе Кавказской войны // *Кубань–Україна: питання історико-культурної взаємодії*. – Краснодар – К.: ЕДВІ, 2011. – Вип. 5. – С. 193-200.
10. *Сушко О., Савчук В.* Формування методологічних засад шкільного краєзнавства в українських школах Кубані наприкінці 1920-х років // *Кубань–Україна: питання історико-культурної взаємодії*. – Краснодар – К.: ЕДВІ, 2011. – Вип. 5. – С. 284-294.
11. *Таран О.* Антропологічні дослідження українців Кубані першої чверті ХХ ст. // *Кубань–Україна: питання історико-культурної взаємодії*. – Краснодар – К.: ЕДВІ, 2011. – Вип. 5. – С. 276-284.
12. *Теркулов В.* Кубанське наріччя: до постановки питання // *Кубань–Україна: питання історико-культурної взаємодії*. – Краснодар – К.: ЕДВІ, 2011. – Вип. 5. – С. 328-333.

Отримано 5 квітня 2012 р.

м. Київ

